

PREDODOENSE NEDERLANDSE GESCHRIFTEN OVER KRUIDEN

Pleidooi voor een Middelnederlands plantensynonymarium

door L. J. VANDEWIELE, Gent (B)

1. Predodoense gedrukte werken
2. Nederlandse handschriften over planten
 - 2.1 Botanische glossaria
 - 2.2 Recepten
 - 2.2.1 Losstaande
 - 2.2.2 Receptenverzamelingen
3. Medische traktaten
 - Nawoord.

„Ik dacht, met de meeste kruidkundigen van ons land, dat Dodoens' werk het oudste was, in 't Nederlandsch geschreven en in Nederland gedrukt (te Antwerpen in 1554)”, aldus schreef I. Teirlinck¹⁾ toen hij bij toeval een Nederlandse versie van de *Ortus sanitatis* in handen kreeg.

Sindsdien weet iedereen nu wel, dat er oudere Nederlandse geschriften over kruiden bestaan dan de eerste uitgaaf van Dodoens *Cruide Boeck* van 1554. Hoe rijk evenwel ons Nederlands cultuurpatrimonium op dit gebied is, zal aan velen minder bekend zijn; daarom dacht ik dat het zijn nut kan hebben eens een proeve van inventaris op te maken, van hetgeen tot heden toegankelijk werd gemaakt.

Laten we vooreerst stellen, dat deze inventaris niet limitatief en zeker niet definitief is. Sinds een tiental jaren is de belangstelling voor de studie van de Middelnederlandse vakliteratuur opnieuw opgewekt en zijn er tal van handschriften te voorschijn gekomen en gepubliceerd, doch onze achterstand op het buitenland is nog zeer groot. Het staat vast dat nog handschriften zullen gevonden worden en uitgegeven. Het kan ook dat ik publikaties over het hoofd heb gezien, want de uitgave van deze handschriften wordt veelal verzorgd door taalkundigen, die zich aan veel zaken interesseren, waarvan plantnamen en

identifikatie ervan zeker niet op het voorplan treden, terwijl de interesse van de wetenschapslui juist op dit terrein komt te liggen. Het ligt voor de hand, dat samenwerking tussen beide disciplines aangewezen is, wat in de praktijk wel eens, doch te weinig gebeurt m.a.w. codicologische benadering van handschriften moet multidisciplinair geschieden.

1. PREDODOENSE GEDRUKTE WERKEN

Predodoense Nederlandse gedrukte werken over planten zijn niet zo talrijk. Op de eerste plaats komt *Den Herbarius in dyetsche*.²⁾ Hiervan zijn drie Nederlandse uitgaven bekend:

1484, gedrukt te Leuven, door Jan Veldener
ca 1500, gedrukt te Antwerpen, door Willem Vorsterman

1511, gedrukt te Antwerpen, door Govaert Back.
Deze drie zijn volwaardige Herbaria, met beschrijving en afbeelding van de planten.

Deze *Herbarius in dyetsche* is in feite de vertaling van de *Herbarius in latino*, door dezelfde Jan Veldener gedrukt te Kuilenburg, ten laatste in 1483. Hij drukte in 1484 dit werk opnieuw te Leuven: *Herbarius in latino cum figuris*. De tekst van beide werken is in het Latijn gesteld, doch bij iedere plant staat de naam vermeld in het Latijn en in het Nederlands, zodat ook deze beide Latijnse uitgaven hier moeten opgenomen worden.

De oudste Nederlandse inkunabel, waarin over planten gehandeld wordt is, na de *Herbarius in dyetsche*: *Van den proprieteyten der dinghen* van Bartolomeus Engelsman, gedrukt in 1485 door Jacop Bellaert te Haarlem.³⁾ Deze vertaling van het encyclopedisch werk *De proprietatibus rerum* van Bartholomeus Anglicus bevat vooral in Boek XVII „vanden geboerten ende cruyden”, tal van Nederlandse plantnamen.

Vervolgens hebben we de postinkunabel *Den*

grooten Herbarius met als zijn figuren die *Ortus sanitatis ghe-naemt is*, gedrukt door Claes de Grave te Antwerpen in 1514. Hiervan werd door Claes de Grave een tweede uitgave verzorgd in 1526 en een derde in 1533, door Jan Bernts te Utrecht een in 1538 en door Simon Cock een te Antwerpen in 1547.

Vóór Dodoens treffen we nog een gedrukt boek aan: Den nieuwen Herbarius, dat is d'boeck vanden cruyden van Leonhart Fuchs, gedrukt door Michiel Isingrin te Bazel in 1543. Een tweede Nederlandstalige druk van dit werk werd in 1602 te Hamburg uitgegeven, maar dat was na Dodoens Cruijde Boeck en komt hier dus niet in aanmerking.

Dit voor wat de predodoense Nederlandse gedrukte werken betreft, daarvoor waren het handschriften.

2. NEDERLANDSE HANDSCHRIFTEN OVER PLANTEN

Sommige van deze handschriften zijn onbekend of ontoegankelijk en wachten op publikatie, andere werden uitgegeven en gekommentarieerd; soms werden de verschillende teksten onderling vergeleken, voor andere uitgaven diende alleen een enkel manuscript en moeten dus de andere teksten nog vergeleken worden en lexicologisch geordend.

Handschriften die over planten handelen kunnen we indelen in glossen, recepten en medische traktaten.

Onder glossen wil ik hic et nunc verstaan plantenlijsten; gewoonlijk zijn dat lijsten van Latijnse plantnamen met Nederlandse vertaling. Hierbij kunnen dan ook accidentele vermelding van plantnamen gevoegd worden.

Onder de recepten kunnen we onderscheid maken in losstaande recepten en verzamelwerken. Deze laatste kunnen herbaria zijn in de eigenlijke zin t.z.t. werken die uitsluitend over kruiden handelen, met of zonder afbeelding van de planten. Dergelijke werken hebben ongetwijfeld een medische grondslag, want aan botanica om de botanica werd destijds niet ge-

daan; de botanica stond uitsluitend in dienst van de geneeskunde.

Ten slotte hebben we de medische traktaten, die handelen nu eens over chirurgie, dan weer over ziekteleer, maar die nooit nalaten recepten op te geven om die of gene kwaal te bestrijden. En daar de artsenschat voor meer dan 90% uit artsijen van plant-aardige oorsprong was samengesteld, spreekt het vanzelf dat hier weer veel plantnamen zullen in voorkomen. We spreken hier dan van een herbarium in oneigenlijke zin t.t.z. een werk waarin enkelvoudige stoffen (*simplicia*) vernoemd worden in functie van hun recept of samengestelde geneesmiddelen (*composita*).

Handschriften over magische experimenten en toverpraktijken,⁴⁾ bezweringsformulieren, kalendaria en gezondheidsregels,⁵⁾ jaarprognoses,⁶⁾ maandregimina,⁷⁾ zullen zorgvuldig moeten nagekeken, want overal wordt al eens een plantenaam vermeld. Ook traktaten over fysiognomie en chyromantie bevatten soms, zij het dan sporadisch, een plantenaam. Voor de specerijen en de groenten mogen ook kookboeken niet worden overgeslagen.⁸⁾

Enkele van deze hss. werden gepubliceerd; het is steeds aangewezen de verwijzingen die erin voorkomen nauwkeurig gade te slaan, want zo komt men soms op het spoor niet alleen van een andere publikatie, doch ook van een nog niet uitgegeven handschrift. Eveneens zijn na te zien gedeeltelijke traktaten, die uit een geheel getrokken, afzonderlijk werden uitgegeven; als voorbeeld moge hier vermeld worden: Arnald van Villanova's *Libre de Vinis*⁹⁾ en een traktaat over huidziekten uit de *Circa instans* van Platearius.¹⁰⁾

Bij de identifikatie van de plantnamen zal ook de nodige aandacht geschonken worden aan monografieën over welbepaalde planten, waar de etymologie van het woord soms tot in de middeleeuwen wordt nagezocht, met variaties en bronaanduidingen.¹¹⁾ Zo het werk verricht wordt door iemand van de exakte wetenschappen, dat deze zich niet blind staren op het 'wat', de taalkundige niet enkel op het 'hoe'. Identifikatie en taalvariatie moeten op gelijkwaar-

dige manier bekeken worden. Daarom altijd weer: multidisciplinaire aanpak!

2.1 BOTANISCHE GLOSSARIA

Glossen zijn op velerlei gebied interessant, niet alleen als materiaal voor taal- en dialectstudie, want zij zijn een spiegel van het wereldbeeld van vroeger, daar zij over kleding, voedsel, ambachten, feesten, huisraad enz. enz. handelen. Wij beperken ons hier vanzelfsprekend tot de planten die zij kenden en als geneesmiddel gebruikten.

Het oudste Middelnederlandse geschrift waar planten vernoemd worden is het zogenaamd Oudwestvlaamsch Herbarium uit de universiteitsbibliotheek van Königsberg (nu Kaliningrad). Het handschrift ging verloren in de laatste wereldoorlog, doch de tekst is bewaard gebleven, dank zij de 3 publikaties van J. Jacobs.¹²⁾

In feite gaat het hier om een blad Latijnse plantnamen, met interlineair, boven sommige de Westvlaamse naam, maar die toch 84 Middelnederlandse glossen oplevert.

Jacobs was van oordeel dat dit geschrift ca. 1220 moet gedateerd worden en een afschrift is van een ouder handschrift uit de laatste decade van de XIe of het begin van de XIIe eeuw. Dit wordt echter tegengesproken door Braekman,¹³⁾ die meent dat, te oordelen naar het schrift en de taalvorm, het thuis hoort in het tweede kwart van de 13e eeuw.

In 1881 werd door Gilliodts-Van Severen een Latijns-Vlaams glossarium uit de 14e eeuw (ca 1330) uitgegeven.¹⁴⁾ Het gaat hier ook weer om een lijst van Latijnse plantnamen, met interlineair het Vlaams ekwivalent. Dit zg. *Olla patella glossarium* werd nadien nogeens uitgegeven door A. Scheler in 1883.¹⁵⁾

A. Beets gaf in 1894 een 13e eeuwse glossariumfragment uit: *Fragment van een vocabu-*

larius,¹⁶⁾ dat voorkomt in het gedrukte werk *Clavis Diplomatica* van D. E. Baringius (Hannover, 1754).

Het *Glossarium Bernense*, uit de stadsbibliotheek van Bern, daterend uit het eind van de 13e eeuw - begin 14e eeuw, werd uitgegeven door F. Buitenrust Hetteema.¹⁷⁾

W. F. Daems maakte de 14e-eeuwse Middelnederlandse zogenaamde *Macerglossen* bekend, uit een Ms dat bewaard wordt in de Bibliothèque Nationale te Parijs.¹⁸⁾

In 1968 verscheen een studie over een Latijns-Middelnederlands plantenglossarium uit het midden van de 14e eeuw, naar het manuscript 4260-63 uit de Kon. Bibliotheek te Brussel.¹⁹⁾

In 1877 gaf J. H. Gallée enkele excerpten uit van een alfabetisch glossarium, dat voorkomt in een handschrift uit de stadsbibliotheek te Haarlem en uit de 15e eeuw dateert.²⁰⁾

In het werk van L. De Man, *Middeleeuwse systematische glossaria* komt een uitgebreid en uiterst interessant plantenglossarium voor uit de XVe eeuw in het manuscript *Trevirensis III* uit de stadsbibliotheek in Trier en ook nog een minder uitgebreide lijst *De herbis campestribus* uit het manuscript *Germ. quarto 610*, uit de Preussische Staatsbibliotheek van Berlijn en gedateerd 1457.

Incipit vocabularius Herbarium, aldus luidt het Sloane 345 handschrift uit het British Museum te Londen en door K. de Flou en E. Gaillard in 1895 gepubliceerd.²²⁾ Het gaat om een uitgebreid vocabularium met Latijnse en Middelnederlandse plantnamen, uit de laat 15e eeuw.

F. Franck publiceerde in 1899 een fragmentair glossarium van het einde der 15e - begin 16e eeuw, uit een handschrift, dat te Keulen bewaard wordt.²³⁾

2.2 RECEPTEN

2.2.1 LOSSTAANDE

Soms komen geneeskundige recepten voor op de meest onverwachte plaatsen; men kan er ontmoeten in boeken en schriften, die heel andere onderwerpen behandelen. Als voorbeeld kan verwezen worden naar het goederenregister van de Kommanderij van Oudenbiezen.²⁴⁾ Daarin staan een drietal recepten opgeschreven, waarvan er een zeven Middelnederlandse plantnamen in Limburgs dialect bevat: partelle, grise, ossenmul, metsute, wechbride, honstunge en elsene.

Een ander voorbeeld: het „Huisboeck Familie Houcken”, handschrift uit het bisdom Munster, 2e helft 15e eeuw, bevat enkele kruidenrecepten.

Franquinet publiceerde een hele studie over oude recepten of geneesmiddelen uit de 13e eeuw.²⁵⁾

Ook met de plantnamen die in dergelijke schriften voorkomen zal moeten rekening gehouden worden en het zal monnikengeduld vergen om ze bijeen te krijgen.

2.2.2 RECEPTENVERZAMELINGEN

In 1894 publiceerde W. De Vreese: *Middelnederlandsche Geneeskundige Recepten & Tractaten, Zegeningen en Tooverformules*.²⁶⁾ In een eerste deel komen 593 recepten voor, waarin vanzelfsprekend heel wat plantnamen.

Het tweede deel van het werk werd niet voltooid, de taak werd meer dan een halve eeuw later voortgezet door W. Braekman: *Middelnederlandse geneeskundige Recepten*,³⁰⁾ waarin ook verschillende recepten verzameld werden.

Minder uitvoerige receptenverzamelingen vindt men soms in bekende handschriftenbundels; deze zijn soms afzonderlijk gepubliceerd. Als voorbeeld kan

hier gelden het traktaat *Aqua vite*, dats water des levens of levende water³¹⁾ en het *Boec van .XIJ. goeden wateren* alsook sommige pestvoorschriften.³³⁾

Deze opsomming is zeker niet volledig; er zijn nog andere bronnen o.m. de bronnen die momenteel niet toegankelijk zijn, maar die zullen moeten gekonsulteed worden „wanneer deze wereld-in-wording weer een gelukkige stabiliteit zal hebben verworven”, om het met de woorden van Prof. Lievens te zeggen. In zijn interessant werk „*Middelnederlandse Handschriften in Oost-Europa*”,³⁴⁾ komen een paar aanwijzingen voor: Een verzamelcodex van geneeskundige en astrologische traktaten (begin XIVE - ±1450), waarin een *Glossarium latino-germanicum et germano-latinitum nomina metallorum, lapidum, plantarum, herbarumque comprehens.* Deze codex berust in de Stadtbibliothek te Erfurt. Volgens De Vreese zou „germanicum” niet letterlijk mogen opgenomen worden en zouden de namen veeleer middelnederlands zijn. Lievens vermeldt nog een ander bundel: *Die ghene die wortel off cruden kennen wil en haer craften*, bewaard in de Nationale Bibliotheek van Warzawa (olim Leningrad).

3. MEDISCHE TRAKTATEN

Antidotarium Nicolai.³⁵⁾ Dit antidotarium of receptenboek kende een grote verbreiding. Vijf middelnederlandse versies in 8 handschriften zijn totnogtoe bekend. De tekst werd vooral toegankelijk gemaakt door W. S. van den Berg, die de tekst uit de bekende bundel van Van Hulthem uit de Kon. Bibliotheek te Brussel publiceerde. Het spreekt vanzelf dat de overige handschriften grondig met elkaar zullen moeten vergeleken worden, om de verschillende schrijfwijzen van de plantnamen te exciperen.

De meest interessante teksten op het gebied dat ons

bezighoudt zijn ongetwijfeld de *Liber Magistri Avicenne* en de *Herbarijs* uit hetzelfde Brusselse handschrift. Het eerste is een medisch traktaat, terwijl de *Herbarijs*, zoals het woord het zegt, een herbarium is, dat als kommentaar bij de *Liber magistri Avicenne* kan dienst doen. De *Herbarijs* geeft in 200 kapitels de beschrijving van een nog groter aantal planten. Beide handschriften werden in 1965 gepubliceerd en van kommentaar voorzien en aldus toegankelijk gemaakt.³⁶⁾ Er werd in het kommentaar gepoogd, door het historisch volgen van de planten als geneesmiddel van eeuw tot eeuw tot de identifikatie ervan te geraken. Wat de *Liber Magistri Avicenne* betreft, daarook worden heel wat plantnamen vernoemd. Een vergelijking is nodig met het aanverwante medisch vademecum uit het handschrift van de Norbertijnerabdij te Heverlee.³⁷⁾

Zeer belangrijk is eveneens het *Boec van medicinen in dietsche*, door W. Daems van kommentaar voorzien en uitgegeven.³⁸⁾

Een Middelnederlandse versie van *Circa instans van Platearius*, een Salernitaans arts, die leefde omstreeks 1140 en wiens boek *Circa instans*, een van de grote inspiratiebronnen is geweest voor alwie op geneeskundig en botanisch gebied gedurende de middeleeuwen heeft gepubliceerd. De Middelnederlandse versie werd gekommentarieerd uitgegeven naar 2 handschriften, die Braekman op het spoor kwam in 1970.³⁹⁾

De werken van Meester Jan Yperman zijn eveneens van grote waarde. De *Cyurgie* werd uitgegeven door Dr. Van Leersum in 1912,⁴⁰⁾ de *Medicina* door Dr. Elaut in 1972.⁴¹⁾

Nog een ander bron voor talrijk Middelnederlandse plantnamen is het *Boeck van surgien van Meester Thomaes Schellinck van Thienen*, door Van Leersum uitgegeven in 1928.⁴²⁾

Een Vlaamsche Leringe van orinen

uit de veertiende eeuw, in 1917 door J. Munk uitgegeven⁴³⁾ en *Van smeinschen lede*, in 1956 door Elaut uitgegeven⁴⁴⁾ zijn geneeskundige werken, die niettemin moeten ingezien worden, omdat hier en daar een plantnaam opduikt.

Van veel groter belang in onze materie is de tekst van de Jonghe Lanfranc, in 1968 in het licht gegeven als medische dissertatie van Rolf Müller te Bonn.⁴⁵⁾ Uit deze studie blijkt dat de tekst niet een vertaling is van de *Chirurgia Parva* van Lanfranc van Milaan, maar een zelfstandig werk van een Vlaamse chirurgijn die, naar tijdsgebruik, uit bewondering of om zijn werk meer gezag te geven, de naam aanneemt van een sommiteit uit de geneeskunde. Nochtans zal het niet volstaan deze ene tekst uit het handschrift van Cambridge, door Müller uitgegeven te overlopen, daar geen rekening werd gehouden met de handschriften van Brussel, Parijs, Oxford, Londen, Kopenhagen en Milaan.⁴⁶⁾ Toch heeft Müller het klaar gespeeld een 250 planten te identificeren.

Verder denk ik ook nog aan encyclopedische werken, waarin een hoofdstuk aan planten wordt besteed en in de eerste plaats aan Jacob van Maerlant's *Naturen Bloeme*, vooral Boek VII, waarin gehandeld wordt over bomen, Boek IX over specerijen en welriekende kruiden en Boek 10 over geneeskundige kruiden. Door de uitgave van Verwijs is de tekst gemakkelijk toegankelijk.⁴⁷⁾ Prof. Opsomer deed de determinatie van de exotische planten, die erin voorkomen.⁴⁸⁾

NAWOORD

Deze eerder saai opsomming moge een werkinstrument zijn voor het opstellen van een *Middelnederlands plantensynonymarium* of zelfs van een predodoens synonymarium of indien zulks nog mogelijk is een prelinnees synonymarium. Moge deze lijst een jongere vorser aanzetten tot het

tot stand brengen, hetzij alleen, hetzij in teamverband, van een dergelijk plantensynonymarium! Dit zou niet alleen zijn naam vereeuwigen, maar oneindig veel nutteloos herhalen doen vermijden en aldus tijd en kosten besparen. Nu moet bij iedere nieuwe tekstuutgave in deze materie, uittentreuren een glossarium bijgevoegd worden; dan zouden alleen nog nieuwe woorden of nieuwe schrijfwijzen dienen aangestipt.

Moge deze saaië lijst u anderzijds bewezen hebben hoe rijk onder Nederlands cultuurpatrimonium in deze materie is en ook hoeveel werk er nog op dit gebied te wachten ligt.

- 1) I. Teirlinck, „Een Kruidboek van 1514, Den groten Herbarius met al syn figueren die Ortus sanitatis ghenamt is,” in: *Jaarboek Dodonaea II*, 1890.
- 2) L. J. Vandewiele, „Den herbarius in dyetsche en de verwantschap met Herbarius Latinus en Herbarius in latino cum figuris,” in: *Biologisch Jaarboek Dodonaea*, 33 (1965), 419-514.
- 3) L. Choulant, „Graphische Ineunabeln für Naturgeschichte und Medizin.” Hildesheim; 1963, 20.
- 4) W. Braekman, „Magische experimenten en Toverpraktijken uit een Middelnederlands Handschrift, in: V.M.K.V.A., 1966, afl. 1-2-3-4.
- 5) W. Braekman en M. Gysseling, „Het Utrechtse Kalendarium van 1253 met de Noordlimburgse gezondheidsregels, in: V.M.K.V.A., 1967, afl. 9-10-11-12.
- 6) R. Jansen-Sieben, „Middelnederlandse Jaarprognosen,” in: V.M.K.V.A., 1971, 220-221.
- 7) R. Jansen-Sieben, „Een Middelnederlandse maandregimen uit de 14e eeuw,” in: V.M.K.V.A., 1971, afl. 2.
- 8) Elly Cockx-Indestege, „Eenen nyeuwen Cooch Boeck. Kookboek samengesteld door Gheeraert Vorselman en gedrukt te Antwerpen in 1560, uitgegeven en van commentaar voorzien.” Wiesbaden, 1971 (Geen predodoense uitgave, toch wel van een tijdgenoot).
- 9) W. L. Braekman, „A Middle Dutch version of Arnald of Villanova's Liber de vinis,” in: *Janus*, IV (1968), 96-133. W. F. Daems, „Ein mittelniederländisches Fragment des Liber de vinis des Arnaldus de Villanova,” in: *Janus*, XLVII (1958), 87-100.
- 10) L. J. Vandewiele, „Een onbekend Middelnederlands traktaat over huidziekten,” in *Farm. Tijdschr. Belg.*, 48 (1971), 126-139.
- 11) O. De Neve, „Over de plantnamen konfilje en konfilie de grein,” in: *Tijdschr. Nederl. Taal- en Letterkunde*, 86 (1970), afl. I, 32-37. L. J. Vandewiele, „Warpout” uit „Den plaestere van Jerusalem,” in: *Pharm. Tijdschr. Belg.*, 40 (1963) 37-42. J. Stroop, „Paardebloem à la carte,” in: *Bijdragen en Meded. der dialectencommissie van de Kon. Akad. der Wetensch.* Amsterdam, XXXVI, 1969.
- 12) J. Jacobs, „Over de herkomst van het Oudwestvlaamsch Herbarium uit Königsberg,” in: V.M.K.A. Taal- en Letterk., 1930, 189. J. Jacobs, „Over de datering van het Oudwestvlaamsch Herbarium,” in: V.M.K.A. Taal- en Letterk., 1931, 213-238. J. Jacobs, „Over Middelnederlandsche Herbaria,” in: *Is. Teirlinck Album*. Leuven 1931, 115-119.
- 13) W. L. Braekman, „Middelnederlandse geneeskundige recepten,” in: V.M.K.V.A. voor Taal- en Letterkunde, 1970.
- 14) L. Gilliodts-Van Severen, „Glossaire flamand-latin du XIIIe siècle,” in: *Bull. de la Commission royale d'Histoire*. Brugge IV (1881), 196-208.
- 15) A. Scheler, „Olla patella. Vocabulaire latin versifié, avec glosses latines et flamandes,” in: *Revue de l'instruction publique en Belgique*, 26 (1883), 291-299, 385-397.
- 16) A. Beets, „Fragment van een Vocabularium,” in: *Tijdschr. Ned. Taal- en Letterkunde*, 13 (1894), 77-83.
- 17) F. Buitenrust Hettema, „Het Nederduits Glossarium van Bern,” in: *Bibl. van Middelnederlandse Letterkunde*, 43 (1889), Groningen.
- 18) W. F. Daems, „Die Mnl. Maeerglossen in M.S. 6838A der Nationalen Bibliothek zu Paris,” in: *Janus*, 53 (1966) 17-29.
- 19) L. J. Vandewiele en W. L. Braekman, „Een Latijns-Middelnederlands Plantenglossarium uit het midden van de 14e eeuw,” in: *Scientiarum Historia*, 10 (1968), nr 3.
- 20) J. H. Gallée, „Een Neder-Frankisch Glossarium,” in: *Taalkundige Bijdragen*, I (1877), 286-299.
- 21) L. De Man, „Middeleeuwse systematische glossaria.” Brussel 1964.
- 22) K. de Flou en E. Gaillard, „Beschrijving van Middelnederlandsche en andere handschriften, in Engeland bewaard,” in: *Versl. en Meded. voor Taal- en Letterkunde*. Gent, 1896, 295-312.
- 23) F. Frank, „Mittelniederländisches aus Köln,” in: *Tijdschr. voor Taal- en Letterkunde*, 17 (1899), 282.

- 24) J. Buntinx en M. Gysseling, „Het oudste goederenregister van Oudenbiezen (1280-1344)”. Tongeren, 1965, 124 en 269.
- 25) G. D. Franquinet, „Oude Recepten of Geneesmiddelen in de 13e eeuw,” in: *De Maasgouw*, 1880, 311-311.
- 26) W. L. De Vreese, „Middelnederlandsche Geneeskundige Recepten, Tractaten, Zegeningen en Tooverformules.” Gent. Kon. Vl. Ac., 1894.
- 27) W. L. Braekman, „Middelnederlandse geneeskundige recepten.” Kon. Vl. Ac. voor Taal- en Letterkunde. Gent. 1970.
- 28) W. Braekman, „Middelnederlandse Zegeningen, Bezweringsformulieren en Toverplanten,” in: *V.M.K.V.A. voor Taal- en Letterkunde*, 1963, afl. 9-10-11-12.
- 29) W. Braekman, „De Middelnederlandse recepten in W. De Vreeses uitgave, in: *V.M.K.V.A. voor Taal- en Letterkunde*, 1965, afl. 1-2-3-4.
- 30) R. Peeters, „Vijftiende eeuwse geneeskundige recepten,” in: *Taxandria*, XXXIII (1961), 161-172.
- 31) L. J. Vandewiele, „De eerste publikatie in het Nederlands over Alkohol” in: *Pharm. Tijdschr. Belg.*, 41 (1964), 65-80.
- 32) W. L. Braekman en A. Devoldere, „Het „Boeck van .XIJ. goeden wateren”, een alchemistisch traktaatje uit de veertiende eeuw,” in: *Scientiarum Historia*, XI (1969) 65-81.
- 33) W. L. Braekman, „Twee Mnl. Prozatraktaten en enkele Recepten tegen de Pest,” in: *Scientiarum Historia*, XIII (1971), 65-91.
- 34) R. Lievens, „Middelnederlandse Handschriften in Oost-Europa.” Gent, 1963.
- 35) W. S. van den Berg, „Een Middelnederlandsche vertaling van het Antidotarium Nicolai, met den Latijnschen tekst der eerste gedrukte uitgave van het Antidotarium Nicolai. Leiden, 1917.
P. Boeynaems, „Een onbekende Middelnederlandse vertaling van het Antidotarium Nicolai,” in: *Scientiarum Historia*, 5 (1963), 118.
W. Braekman und G. Keil, „Fünf mittelniederländische Uebersetzungen des „Antidotarium Nicolai”, in: *Sudhoffs Archiv*, 1971, 257-320.
- 36) L. J. Vandewiele, „De 'Liber Magistri Avicenne' en de 'Herbarijs’, Middelnederlandse handschriften uit de XIVe eeuw.” Brussel, 1965.
- 37) W. L. Braekman, „Een Middelnederlands medisch Vadecum uit het handschrift van de Norbertijnerabdij te Heverlee,” in: *V.M.K.A.*, 1971, afl. 3.
- 38) W. F. Daems, „Boec van medicinen in dietsche, een Middelnederlandse compilatie van medisch-farmaceutische literatuur.” Leiden, 1967.
- 39) W. Braekman, „Een gecommenterd Antidotarium en de Circa Instans van Platearius in een Oostmiddelnederlandse bewerking,” in: *Scientiarum Historia*, 1967, 182-210.
W. Braekman, „Een onbekend Mnl. medisch handschrift uit de veertiende eeuw,” in: *V.M.K.V.A.*, 1968, 99-131.
L. J. Vandewiele, „Een Middelnederlandse versie van Circa instans van Platearius . . . uitgegeven en gecommenterd. Oudenaarde, 1970.
- 40) E. C. van Leersum, „De 'Cyrurgie' van Meester Jan Yperman.” Leiden, 1912.
- 41) L. Elaut, „De Medicina van Johan Yperman.” Gent, 1972.
- 42) E. C. van Leersum, „Het 'Boeck van surgien' van Meester Thomaes Schellinck van Thienen.” Amsterdam, 1928.
- 43) J. Munk, „Een Vlaamsche Leringe van orinen uit de veertiende eeuw.” Leiden, 1917.
W. Braekman und G. Keil, „Die 'Vlaamsche leringe van orinen' in einer niederfränkischen Fassung des 14. Jahrhunderts,” in: *Niederdeutsche Mitteilungen*, 24 (1968), 75-125.
- 44) L. Elaut, „Van smeinscen lede, een Middelnederlands geneeskundig geschrift, zijn betekenis in het raam van de medische literatuur der dertiende eeuw.” Sint-Niklaas, 1956.
- 45) R. Müller, „Der 'Jonghe Lanfranc' (Altdeutsche Lanfranc-Uebersetzungen, I). Bonn, 1968.
- 46) R. Jansen-Sieben, „De 'Jonghe Lanfranc, of Op- en aanmerkingen bij een niet-definitieve editie,” in: *Leuvense Bijdragen*, 1971.
- 47) E. Verwijs, „Jacob van Maerlant's Naturen Bloeme.” Groningen, 1878.
- 48) J. E. Opsomer, „Plantes exotiques dans des textes flamand des XIIe et XIIIe siècles,” in: *Bull. de l'Académie royale des sciences d'outremer*, 1966, 478-492.